

Szófejtések*

35. Magyar *csupor* 'Töpfchen, Häferl'

Csupor (*csuprot*, *csupros*) 1. R. 'Topf, Krug', 2. 'Töpfchen, Häferl', 3. R. 'eine Art Kriegsgerät: Feuertopf', 4. N. 'weibliches Schamglied' (EtSz.) — 1321: *Chupor* szn. (OklSz.); 1382: *Chupur* szn. (uo.); 1575: *czuporból* (Helt.: Krón.) — szavunk eredeti jelentése kétségtelenül 'Topf, Krug; Töpfchen, Häferl', azaz: 'valamilyen edény' volt. Az 'eine Art Kriegsgerät: Feuertopf' és a 'weibliches Schamglied' jelentés másodlagos. Az EtSz. és a SzófSz. a *csuport* ismeretlen eredetűnek tartja.

Véleményem szerint a *csupor* főnév *r*-je denominális névszóképző. Ugyanez a képző van meg a R. *lapor* 'lapály, lapos hely', N. *odor* 'öblös üreg' stb. szavainkban is (vö. Nyh.⁷ 97; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 181—2; D. BARTHA, Szóképz. 108—9). A *csupor csup-* tőszavát egyeztethetőnek gondolom a következő zürjén származékszók alapszavával: (ЛИТКИН, Хрест. 123) Le. *ťšipľ* 'берестяной черпачок для питья', Szkr. *ťšibleg*, Ud. *ťšebleg* ua.; (WICHM.—UOT.) Sz. *ťšibleg*, Lu. *ťšipleg* 'kleines Trinkgefäß aus Birkenrinde (zum Trinken aus der Quelle); (Sz. auch) Kopftuch, das am Hinterkopf gebunden wird (wie eine Mütze, bei den verheirateten Frauen)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *ťšibleg* (seltener) 1. 'sackartiger Teil der Decke, in den man auf der Reise die Füße steckt'; 2. 'Schöpfkelle aus Birkenrinde (mit dieser schöpft man z. B. im Walde Wasser)'; (SzlSzlKomi) Szkr., KSz. *ťšibleg*, FV. *ťšibleg*, Lu. (Ob.), Le. *ťšipleg*, Lu. *ťšiplug*, *ťšipluška* 'воронкообразный берестяной черпачок для питья'; FSz. *ťšiblek* 'ковш мельничный'. — Idetartoznak még a következő származékszók is: (WICHM.—UOT.) Sz., Lu. *ťšipiš* 'Salzdose aus Birkenrinde (von d. Form einer grossen Schnupftabaksdose; bei den Jägern u. a.)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Mez. *ťšipiš* 'geflochtener Korb, der auf dem Rücken getragen wird (aus dünnen Latten, nicht aus Birkenrinde; hat keinen Deckel); (Heu, Erdäpfel usw. werden so getragen)'; V. *sol-ťšipiš* (seltener) 'Salzdose aus Birkenrinde'; (SzlSzlKomi) FSz., Pecs., Szkr., KSz. *ťšipiš*, FV. *ťšipiš* 'берестяная солонка в виде шкатулки'; Szkr. *vev-ťšipiš* 'торба для дачи лошадам овса'; Szkr. *porok-ťšipiš* 'пороховый рог, пороховница'; Ud. *ťšeblek* 1. 'берестяная солонка в виде шкатулки', 2. 'высокий короб из драни (для носки сена, картофеля)'. —

A zürj. Le. *ťšipľ l*-je denominális névszóképző (vö. WIEDEMANN, Gramm. 68; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 179). A *ťšibleg*, *ťšipleg*, *ťšebleg* stb. alakok

* „Szófejtések” címmel a NyK.-ben (LXI, 359—61; LXII, 124—8, 323—7; LXIII, 377—87; LXV, 156—64) és a NytudÉrt. 38. számában eddig összesen 34 etimológiám jelent meg. A jövőben szómagyarázataimat továbbra is „Szófejtések” cím alatt, de folyamatos számozással fogom közölni.

denominális *l* + *g* képzővel vannak ellátva. A zürj. *g* (< fgr. **rk*) képzőről I. WIEDEMANN, Gramm. 58—9; UOTILA: SUSToim. LXV, 138—9; GYÖRKE, Wortb. 58. A Lu. *tšiplug* és *tšipluška* alak vége (-*ug*, -*uška*) valószínűleg orosz nyelvi hatással magyarázható. A *tšipiš*, *tšipiš* származékszó -*š* eleme a fgr. denominális **š* névszóképzővel azonos (WIEDEMANN, Gramm. 63; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 225).

A zürj. szóeleji *tš*- (< fgr. **tš*) és a szóbelseji *p* (< fgr. **pp*) a m. *csupor* cs, illetőleg *p* mássalhangzójának szabályosan felel meg. A zürj. *tšilleg*, *tšilleg*, *tšelleg* alakok *b* hangja az utána következő *l* zöngésítő hatására *p*-ből keletkezett (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 402, 408—9).

A zürj. *tšipil*, *tšilleg*, *tšipiš* stb. első szótagbéli *i*-je a szókezdő *tš*-jésítő hatására eredetibb **i* hangból keletkezett (vö. WICHMANN: SUSToim. XXXVI, 72, 81; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 300, 321—2). Eredeti *i* magánhangzóra utal az Ud. *tšelleg* alak első szótagbéli *e* hangja is. Ebben az *e* a zürj. *i* ~ *e* váltakozással függ össze. Ilyen váltakozást láthatunk például a következő szóban is: (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Ud. *gird*, I. *gird* 'geronnenes Blut (V., Sz., Ud.: I.: rötlich); blauer Fleck am Körper (Lu.)' ~ V., AV., Sz., I., Ud., P. *gerd* 'rot' (vö. WICHMANN: i. h. 55—6, 66; RÉDEI: NyK. LXV, 11—1.). Az Ud. *tšelleg* első szótagbéli *e*-je *e* hangra megy vissza. — A zürj. *tšilleg* egyébként átkerült az oroszba: *чублик*, *чублик* 'Trinkgefäß aus Holz oder Birkenrinde' (KALIMA: FUF. XVIII, 44—5; VASMER, REW. III, 350). Az orosz szó *y* (*u*) hangja szintén eredeti veláris magánhangzóra (*i*) utal.

Az első szótagbéli zürj. **i* (> *i*) ~ magyar *u* magánhangzómegfelelés szabályszerű.

Az egyeztetés jelentéstanilag is lehetséges. A m. *csupor* a zürjén megfelelő tanúsága szerint eredetileg egyszerűbb nyírkéregből (esetleg más fakéregből is) készített edény neve lehetett. Eredetileg ugyanilyen kezdetleges ivóedény lehetett *csobolyó* szavunk is, melynek obi-ugor megfelelői 'nyírkéregből való ivóedény' jelentésben használatosak (vö. KALIMA: Nyr. LIX, 72; LAKÓ: Melich-Eml. 210; TOIVONEN: Vir. 1946: 398; UOTILA: Vir. 1947: 142—3).

36. Magyar R. N. eny 'Schutz'

I. *Eny*, *enyh* 1. 'Schutz', 2. 'védett, hely, ahol szél, eső, hó, nap heve nem éri az embert, állatot' [1519: Menenek egi kőz vagi *yn* helire (DebrK.); 1596: az halomnac es eynec *ennyeben* (Decsi: SallJ.); 1617: kiknek *enyekben* meg oltalmazhatod magadat (Lép.: PTük.)]; *enyett* 1. 'unter', 2. 'mittels', 3. 'anstatt'; *enyhely* 'Ruheort, Versteck': ez a régiségben és a népnyelvben előforduló szavunk az EtSz. szerint ismeretlen eredetű. BEKE (Eesti Keel XIX, 196; Nyr. LXIX, 38; I. még SzófSz.) az *eny* alapszót a következő fgr. szókkal vetette egybe: v o g. (MSz.) *saj* 'mög; abseits gelegener Ort'; *sajit* 'mögött', *sajnel* 'mögül', *sajné*, *sajin* 'mögé' | o s z t j. (KT. 815—6) DN. *säi* 'Vorhang, Gardine um das Bett herum; Raum hinter etw., Schutz', V. *säi*, *säi* 'Zwischenwand aus Brettern, Verschlag, Scheidewand', Kaz. *sai* 'Schutz, Teil hinter etw., Schatten, geschützte Stelle, geschützt, nicht vom Wind getroffen' stb. | z ü r j. (WICHM.—UOT.) *sai* 'Hinter-; Raum hinter etw.' | v o t j. (MUNK.) Sz. *saj* 'hűvösség, frissesség; Kühle, Frische' | c s e r. (PS.) K. *šoj*: *šojl* 'Hinter-' | f i n n *suoja* 'Schauer, Regendach'.

Ez az egyeztetés nem fogadható el. Az obi-ugor szók zürjén jövevények (RADANOVICS: NyK. LX, 428; LXI, 364; másképp: Moór: NyK. LXI, 362).

Az etimológia többi tagja pedig mélyhangúsága miatt nem lehet a magyar szó megfelelője.

Az EtSz. szerint a m. *eny*, *enyh* alapjelentése 'hely' vagy 'vminek a möge' lehetett. Ha 'hely' → 'mögöttes hely, mög' jelentésváltozásból indulunk ki, akkor az *eny* stb. alakok valamennyi jelentése könnyen megérthető. 'Hely' alapértelmeire utal az *enyett* névutó 'helyett' jelentése is.

Ha *eny*, *enyh* szavunk eredeti jelentése valóban 'hely' volt — s ez nagyon valószínűnek látszik —, akkor egyeztethető a következő permi szókkal: z ü r j. (WICHM.—UOT.) *in*: V. *paškŷd inę le dźis* 'an einem weiten Ort liess er (sie) nieder'; V. *alkes-in* 'abschüssige Stelle, Abhang' stb.; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud., Le., Pr., Vm. *in* 'Ort, Stelle' | v o t j. (MUNK.) Sz. *in*, *in* 'hely; Ort'.

A m. *eny* -ny-je a rokon nyelvi megfelelők alapján *n-re mehet vissza. A szóvégi n > n palatalizációról l. BÁRCZI, Htört.² 161—2. A votj. *in* alak -n hangja szintén másodlagos (UOTILA: SUSToim. LXV, 430, 431). — A magyar és a permi szók magánhangzó-megfelelése is szabályos.

Az *enyh* alakba a h az *enyhely* vagy az *enyhül* hatására került be (vö. EtSz.).

Az *eny*, *enyh*, *enyhely* alakok jelentései 'mög' → 'szélvédett hely, árnyék' → 'oltalom' jelentésváltozással magyarázhatók. Hasonló jelentésfejlődések mentek végbe a már említett osztj. szóban is: (KT. 815—6) DN. *sāi* 'Raum hinter etw.' ~ 'Schutz' ~ 'Vorhang, Gardine um das Bett herum'; Kaz. *sqi* 'Teil hinter etw.' ~ 'Schatten' ~ 'geschützte Stelle, geschützt, nicht vom Wind getroffen' ~ 'Schutz'. — Az *enyhely* összetétel nyilván már csak az eredeti 'hely' jelentés elhomályosulása és az újabb 'Schutz' jelentés kifejlődése után keletkezhetett.

37. Vogul *kūnäs* 'göngyöleg'; osztják *kõne*'s '(Tuch)ballen'

Vog. (MSz.) É. *kūnäs* 'göngyöleg; Ballen'; (VNGy. II, 28) É. *vouta jarmak saw kūnäs* | *sawél voss totentawél* 'vékony selyem sok tekercsét nagy számban vigyétek' | o s z t j. (KT. 413) Trj. *kānā*'s, Ni. *ku'nes*, *kū-*, Kaz. *kõne*'s, *kõ-* 'конец; (Tuch)ballen'.

Az itt megadott obi-ugor szók az orosz *конец* 'vég' átvételei.¹ Az orosz szónak ugyanis ДАЛЬ szótára szerint az obi-ugor alakok 'göngyöleg; (Tuch)-ballen' jelentésével egyező '(условная единица в торговле) штука ткани, холста, трубка' jelentése is van. Mind a magán-, mind a mássalhangzó-megfelelés világos, tehát nem szorul különösebb bizonyításra.

38. Osztyják *je'ur3* 'Wolf'

Az obi-ugor népek a farkastól ugyanúgy félnek, mint a medvétől, ezért tisztelik és szent állatnak tartják. Ez abban is megnyilvánul, hogy a farkast nem sajátos szóval, hanem különféle körülírásokkal nevezik meg. Lássunk belőlük néhányat: v o g u l: (MSz.) É. *sāli-purn'-uj* »rént harapó állat«;

¹ KÁLMÁN BÉLA a vogul szót „Die russischen Lehnwörter im Wogulischen” (Budapest, 1961) c. művében nem tárgyalja.

(VNGy. II, 0318) AL. *pong-uj*, P. *pong-vuj* »fogas állat«; (ROMB.) *хаймным* »futó valami«; o s z t j á k: (STEINITZ, OstjChr.² 166) *vuli pörti voj* »rént harapó állat«; (KT. 634) Kaz. *нѣрэмъо*, -*ро* »mocsári férfi«; (uo. 707) Mj. *п'унънъ ко*, Trj. *п'унънъко* »szőrös férfi«.

Az osztják nyelvben a farkasnak egy olyan elnevezése is van, amelyik a legtöbb nyelvjárásban megtalálható: (KT. 141) DN. *je'ur3*, tbsz. *je'ure't*, V. *jo'vraχ*, Vj. *jo'vrak*, Vart. *jo'vrak*, Likr. *jo'vraχ*, Kaz. *je'uar*, O. *je'uar* 'Wolf'; (PD. 35) Ko. *je'ur3* ua. Elterjedtségéből arra következtethetünk, hogy ez a szó lehetett a farkas legősibb neve az osztjákban. Eredetét azonban mind ez ideig nem fejtették meg.

Véleményem szerint a farkasnak ez az elnevezése is tabuszó. A DN. *je'ur3*, V. *jo'vraχ* stb. szóvégi -3, -*aχ*, -*ak* (< fgr. *-k) eleme denominális névszóképző lehet (vö. GYÖRKE, Wortb. 11; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 338, 341). A DN. *je'ur*, V. *jo'vr*, O. *je'uar* alapszót egyeztetheknek gondolom a következő vogul szóval: (VNGy. II, 579, 650) É. *je'wér* (REGULY: *je'wur*, *jeur*) 'falka, csorda'; (MSz.) FL. *lū-je'wér* 'lóménes; Gestüt'; (MTR.) KL. *lū-jeur* ua.

Az osztj. szó első szótagjában ósosztj. **ö*, a vogulban pedig ósvog. **i* hangot tehetünk fel (vö. STEINITZ, OstjVok. 73 és WogVok. 215). Az ósosztj. **ö* magánhangzónak a vogulban **ä* volna a szabályszerű megfelelője. A szabálytalan hangmegfelelés feltehetőleg az ósvog. **ä* ~ **i* magánhangzóváltakozással függ össze. E váltakozásról l. STEINITZ, WogVok. 181, 308, 323.

Az osztj. V. *jo'vraχ* 'Wolf' stb. szó valószínűleg a V. *jo'vraχ uāiχ*, O. *je'uar uai* 'falka-állat, azaz: falkában élő állat' jelzős szerkezetből vonódott el.

39. Osztják *kəʎa*'s 'Mangel'

LEHTISALO (Vir. 1959: 218) a m. *kell* 1. 'sollen, müssen', 2. 'nötig sein, bedürfen' etimológiai megfelelői közé sorolta az osztj. (KT. 463) Kaz. *kəʎa*'s 'Mangel', *kəʎ'a za űs* 'loppui (leipääines yms.)', *səmpəʎa kəʎa*'s 'heikkonäköinen', *aqnt k.* 'leivän puute', Trj. *kəʎa*'s: *səmpəʎa k.* *kə* 'schwach-, kurzsichtig' szót. A csupán két nyelvjárásból adatolt osztják alak idetartozása azonban hangtanilag nem lehetséges. A *kell* szavunkban és rokon nyelvi megfelelőiben feltehető fgr. *-lk- mássalhangzókapcsolatnak (vö. mord. M. *kelgəms*, E. *kelgəms* 'lieben, belieben', lapp N. *gál'gát* 'shall, (of hearsay) be said to; must, have to; ought', az osztjákban nem *l*, *a*, *t* a folytatója, hanem *γ* + *l*, *γ* + *a*, *γ* + *t* (vö. Nyh.⁷ 36; Beitr. 64; COLLINDER, CompGr. 120).

Nagyon valószínű, hogy az osztják szó zürjén jövevényszó, a zürj. (WICHM.—UOT.) Sz., Lu. *kolni*, V. *kovni*, Ud. *kovnis*, P. *kouni*, I. *kōni* 'nötig od. vonnöten sein' ige jelen idejű egysz. 3. sz. *kolas* 'kell, szükséges' alakjának az átvétele. — A mássalhangzómegfelelés nyilvánvaló, ezzel tehát nem foglalkozom. Az első szótagbeli Kaz. *o*, Trj. *e* előzményeül feltehető ósosztj. **ö* (vö. STEINITZ, OstjVok. 62, 96) a zürj. szó *k* utáni helyzetben levő *o* hangjának szabályosan felel meg (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 126). A második szótagbeli zürj. *a* ~ osztj. *a* hangképviselet is szabályszerű (vö. TOIVONEN: i. h. 139).

40. Zürjén *imralni* 'пыхать'

A z ü r j. (SzsSzlKomi) AV., Szkr., Ud. *imravni*, FV. *imralni* 'пыхать, веягь теплом', Vm. Ud. *imirtni* ua. etimológiai megfelelőjének tartom a

v o t j. (MUNK.) J. *omîr* : *tîl-o* 'láng', Sz. *omîr-ak* : o. *baštü* 'a kemence forró levegőjére mondják, midőn — pl. a kürtőnyílás elzártával — hirtelen szétömlik a szobában', (WICHM.: FUF. XIV, 97) J., M. *omîr* : *tîl-o.*, G. *omîr* 'Flamme', Uf. *omîrîni* : *tîl omîre* 'das Feuer lodert auf', Uf., G. *omîrak*, Sz. *omîrak*, M. *o'mîrak* 'sogleich, schnell, plötzlich' szót. — A votj. *omîr*-ral a következő fgr. szókat egyeztették: finn *aurinko* 'Sonne' | l a p p K. (GEN. 100) T. *avr* 'Flamme', (T. I. ITK.) T. *aŷr(a)* g. *auŷa* 'glühende Kohlen, Flamme' (WICHMANN: FUF. XIV, 97; UOTILA: SUSToim. LXV, 372; SKES. kérdőjellel).

Ha a permi szók valóban összetartoznak a finn és a lapp alakokkal, akkor az őspermire $*a > *u > i$ hangváltozást kell feltennünk. Az *i* hang a zürj. *imral*-ban megmaradt; a votj. *omîr* o-ja viszont az őspermiben végbement $*i > *o$ ($>$ votj. o) nyíltabbá válással függ össze (e hangváltozásról l. RÉDEI: NyK. LXV, 371—3).

RÉDEI KÁROLY